

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Simpozijum Duhovna kultura Ilira : [Herceg-Novi, 4-6. novembra 1982]: Symposium Culture Spirituelle des Illyriens

Benac, Alojz (urednik)

1984.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/handle/123456789/820>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA

Knjiga LXVII

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Knjiga 11

SIMPOZIJUM

DUHOVNA KULTURA ILIRA

[Herceg-Novi, 4—6. novembra 1982]

Redakcioni odbor:

ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ I EDINA ALIREJSOVIĆ

Urednik

ALOJZ BENAC,

redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

Tehnički urednik

ENES EKIĆ

Sarajevo

1984

JULIJAN MEDINI

LATRA — DEA NEDITARUM

Među autohtonim kultovima u Iliriku posebno mjesto ima skupina ženskih božanstava potvrđena spomenicima s područja antičke Liburnije i istočnog dijela Histrije. Dijelom na temelju izvornih podataka o osobinama liburnskog društva u protohistorijskim razdobljima fenomen liburnskih ženskih božanstava dobio je prihvatljivu znanstvenu interpretaciju: početak geneze tih kultova nalazi se u neolitiskim i brončanodobnim kultovima plodnosti, čiji su korijeni bili duboko usađeni u agrarnu proizvodnju. S obzirom na to da je u liburnskom društvu, kako izvještavaju grčki i rimski pisci, bilo ostataka matrijarhalnog društvenog uređenja, to se i ženska božanstva Liburna objašnjavaju trajanjem tradicija neolitskih i brončanodobnih vremena¹. Te su se tradicije sačuvale u kulturi liburnskog društva zahvaljujući mediteranskom etničkom supstratu koji je ostao značajno prisutan u Liburniji i nakon završetka indoevropske seobe.

Međutim, mišljenje o liburnskim ženskim božanstvima kao kultovima plodnosti čiji začetak seže u kasnoneolitička i brončanodobna vremena ne treba apsolutizirati. Prije svega zbog toga što to mišljenje najvećim dijelom počiva na analognim tumačenjima niza ženskih božanstava u drugim mediteranskim kulturama i civilizacijama, a ne na analizi svih podataka koje sadrži relevantni spomenički materijal. Teoretski, dakle, ne može se isključiti pretpostavka da narav neke liburnske božice, čije je ime zabilježeno tek na spomenicima iz rimskog vremena, nije bila utemeljena na neolitičkom kultu plodnosti nego na osobinama nekog i sadržajno i kronološki drugačijeg kul-

¹ M. Suić, *Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (RFFZd) 4/1962/63, str. 55 i dalje; isti, *Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici*, Radovi Instituta JAZU u Zadru 16—17/1969, str. 73 i dalje

ta². Budući da se radi o duhovnim reliktima starih kultura, potrebno je voditi računa da je u njihovom dugom trajanju, bez obzira da li im je ishodište bilo u neolitičkim i brončanodobnim kultovima plodnosti ili nekim drugim kultovima iz istih ili kasnijih epoha (kultovi vode, mora, prirodnih pojava, totemski kultovi i dr.), moglo doći do promjena u naravima i nekim aspektima štovanja. Naime, razvoj je tih kultova slijedio društveno-ekonomski i kulturni napredak protoliburnskog i liburnskog društva, a kroz taj sadržajno i vremenski višeslojan filter prolazile su i nastavljale život u novim epohama samo one religijske ideje koje su zadovoljavale izmijenjene duhovne potrebe i nove senzibilitete. Veoma je vjerojatno da su kultovi čija je suština od davnine bila duboko povezana sa zemljoradnjom (kultovi prirode i plodnosti), a taj je oblik proizvodnje i u kasnijim stoljećima ostao najvažnija osnova života na velikim prostorima Liburnije između Zrmanje i Krke, u tim procesima trpjeli promjene koje nisu bitno mijenjale njihovu prvobitno formiranu suštinu. Zbog toga se u analizi mora voditi računa o mišljenju koje začetke naravi liburnskih ženskih božanstava nalazi u neolitičkim i brončanodobnim kultovima plodnosti, ali i ne zanemarivati tumačenje onih činjenica i indicija koje bi mogle upućivati na drugačije podrijetlo pojedinih kultova, odnosno na postojanje značajnijih specifičnosti u naravima pojedinih liburnskih božica.

Svi su direktni podaci o liburnskim božicama iz rimskog vremena, a nalaze se na epigrafičkim spomenicima³. Zbog toga osnovni metodološki postupak analize čini epigrafička analiza tekstova na zavjetnim žrtvenicima i pločama (*tabulae*), koje su bile uzidane na zavjetnim građevinama sakralnog karaktera.

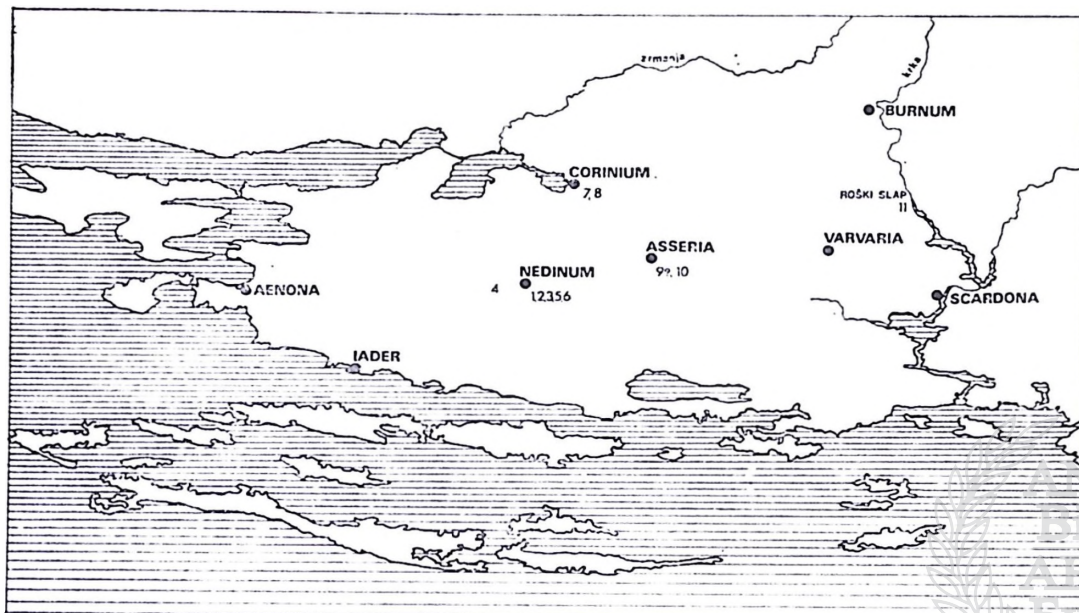
Najvažniji dio epigrafičke analize jest analiza imena zavjetodavaca i drugih osoba navedenih u tekstovima natpisa. Taj je dio analize posebno značajan za utvrđivanje vremena nastanka svakog pojedinog natpisa te etničkog podrijetla i socijalnog statusa zavjetodavca. Detaljna epigrafičko-onomastička analiza svih natpisa u kontekstu mjesta nalaza spomenika i do sada utvrđenih činjenica i zaključaka o osobinama i razvoju liburnskog društva pruža realne mogućnosti za otkrivanje ili pak argumentirano pretpostavljanje nekih do sada nepoznatih osobina tih kultova u rimsko vrijeme. Rezultati, pak, analize karaktera, značenja i uloge tih božanstava u liburnskim zajednicama i liburnsko-rimskim municipijima u antici omogućuju da se pouzdanije pretpostave i naslute osobine, uloga i faze razvoja pojedinih kultova u predrimsko vrijeme.

Najveće mogućnosti u korištenju navedenog metodološkog postupka, koji je u osnovi uobičajena arheološka metoda rada na antičkom epigrafič-

² Također nema osnova ni mišljenje da su sve liburnske i histarske božice nimfe. O tome usp. D. Rendić-Miočević, *Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku*, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, maj 1966. Pos. izd. ANUBiH V, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 2/1967, str. 146, i diskusija, str. 81. Za lingvističke argumente u vezi s interpretacijom jedne liburnsko-histarske božice (*Ica*) kao nimfe usp. A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, B. I, Wien 1957, str. 164.

³ Nešto su manje direktni kao podaci, premda kronološki veoma značajni, prikazi stiliziranih ženskih likova iz starijeg željeznog doba iz Nina (*Aenona*) koji se tumače kao tragovi kulta ženskog božanstva plodnosti. O tome usp. Š. Batović, *Nin u prapovijesno doba*, Radovi Instituta JAZU u Zadru 16—17/1969, str. 43—44.

kom materijalu, pružaju one brojnije skupine spomenika zavjetovanih pojedinoj liburnskoj božici. Po broju spomenika svjedočanstava o nekom liburnskom kultu Latrin kult je na prvom mjestu. Naime, spomenici s Latrinim imenom stopostotno nadilaze broj epigrafičkih potvrda koji se odnose na neki drugi liburnski kult⁴. To je dijelom bio razlog što smo kao predmet istraživanja za ovu priliku izabrali Latrin kult, a ne kult Sentone, Iutosike, Anzotike ili nekog drugog liburnskog ženskog božanstva.

Rasprostranjenost spomenika Latrina kulta u Liburniji

Jedanaest spomenika dokumentira Latrin kult na području Liburnije (br. 1—11), a jedini materijalni trag štovanja Latre izvan Liburnije potječe iz Salone (br. 12). Spomenici s Latrinim imenom u Liburniji raspoređeni su uglavnom u središnjem dijelu Liburnije između Zrmanje i Krke. Najviše spomenika otkriveno je u Nedinumu (br. 1, 2, 3, 4, 5, 6), zatim u Koriniju (br. 7, 8), Aseriji (br. 10) i na Roškom slapu (br. 11). Za jedan spomenik nije moguće pouzdano utvrditi mjesto nalaza, iako je izvjesno da je ili iz Nedinuma ili Aserije (br. 9). Prema tome, od 11 spomenika iz Liburnije 10 ih je nađeno na teritoriju triju liburnskih teritorijalnih zajednica (*civitates*): *Nedinum* (6 ili 7), *Corinium* (2), *Asseria* (1 ili 2), a samo jedan u jugoistočnoj Liburniji, odnosno na samoj istočnoj granici Liburnije na Roškom slapu. Očigledno je da je središte kulta bilo negdje u tom središnjem dijelu Liburnije, a s obzirom na broj posveta, najvjerojatnije u Nedinumu⁵.

Interesantna je disperzija Latrinih spomenika u Nedinumu. Naime, Latrini spomenici, a najčešće su to zavjetni žrtvenici (6 spomenika, br.

⁴ Na temelju broja spomenika, *Sentona* (6 potvrda) je poslije *Latre* najštovanije autohtono žensko božanstvo u Liburniji. O spomenicima *Sentone* usp. J. Medini, *Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji*, u tisku (Dometi — Rijeka), bilj. 30.

⁵ M. Suić, RFFZd 4/1962—63, sp. mj.

1, 2, 3, 4, 5, 10, 11) rustičnog karaktera, tako da se kod nekih mora pomišljati da su djela samih zavjetodavaca nevičnih klesarskom zanatu i alatu, otkriveni su na raznim mjestima u blizini Nedinuma, a dva na samoj Gradini (br. 5, 6), gdje je bilo urbano središte liburnsko-rimskog municipija Nedinuma. Takav raspored Latrinih žrtvenika u Nedinumu pokazuje da se božica štovala i u gradu i njegovom ageru. Nalazi zavjetnih spomenika u nedinskom ageru i na Roškom slapu upućuju na postojanje svetih mjesta *sub divo* i svetišta na posjedima zavjetodavaca. Zbog toga se s razlogom može zaključiti da je Latrinih svetišta bilo više nego što to dokazuju tekstovi onih natpisa koji izričito navode svetišta ili, pak, natpisi na pločama ugrađenim u zidove svetišta. Naime, 4 spomenika pouzdano sadrže informacije o Latrinim svetištima: dva u Koriniju (br. 7, 8), dva u Nedinumu (br. 4, 6) i jedan iz Nedinuma ili Aserije (br. 9)⁶. S obzirom na osobine i dimenzije, najveće Latrino svetište u Liburniji bilo je, po svoj prilici, ono koje se nalazilo u nedinskom ageru (br. 4), negdje na području sela Škabrnje⁷.

S obzirom na osobine onomastičke formule zavjetodavaca i drugih osoba čija se imena navode u tekstovima epigrafa, pouzdano se luče dva kronološka sloja Latrinih zavjeta. Prvi sloj čine posvete s imenima zavjetodavaca u cjelovitoj onomastičkoj formuli koja je karakteristična za I stoljeće n. e. (*praenomen — nomen gentile — filijacija — tribus — cognomen*). Kako se u epigrafičkom materijalu iz Dalmacije tribus prestaje označavati u prvim decenijama II stoljeća⁸, natpisi s takvim imenima nastali su uglavnom u I stoljeću. Između ostalih, to su dedikanti koji su sagradili Latrina svetišta u Nedinumu (br. 4) i Koriniju (br. 7, 8). Istom kronološkom sloju pripadaju i zavjeti ženskih osoba s filijacijom u imenu (br. 1, 2). U cjelini gledajući, ta kategorija zavjeta Latri nastala je u razdoblju od početka I st. n. e. pa do sredine II stoljeća najkasnije. Ta najbrojnija skupina Latrinih natpisa pokazuje da se Latra veoma intenzivno štovala u prvom stoljeću n. e., odnosno neposredno nakon rimskog osvajanja Liburnije i organiziranja provincije Dalmacije. Prema tome, stari liburnski kult nije u vrijeme rimskog osvajanja i inače veoma intenzivne romanizacije u prvom stoljeću trpio pritiske nove vlasti. On ne samo da nije bio zabranjivan i zabranjen nego, moglo bi se reći, nove su okolnosti šire kulturne naravi (upotreba latinskog pisma i jezika, inovacije u obradi kamena popraćene unošenjem u Liburniji do tada nepoznatih oblika i tipova zavjetnih žrtvenika i svetišta građenih u čvrstom materijalu i antičkom tehnikom) čak omogućile razvoj nekih njegovih aspekata (gradnja svetišta po uzoru na rimske hramove s trijemovima, postavljanje kamenih zavjetnih žrtvenika rimskog tipa) koje liburnska kul-

⁶ Sudeći po obliku spomenika (natpisna ploča) br. 6, i taj je natpis bio postavljen na nekom Latrinom svetištu.

⁷ Danas izgubljeni natpis br. 4 nađen je u srednjovjekovnom selu Kamenjane, koje se spominje u dokumentima iz XI stoljeća. O raznim topografskim interpretacijama izvornih podataka o tom selu usp. S. Antoljak, *Zadarski katastik 15. stoljeća*, Starine JAZU 42/1949, str. 407, bilj. 116. O lokaciji Kamenjana u području današnjeg sela Škabrnje i njegova polja usp. bilj. 18, 19 ovog rada.

⁸ G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, str. 27—28.

tura nije poznavala⁹. Na taj je način stari liburnski kult, barem u vanjskim aspektima, bio izjednačen s rimskim božanstvima čiji su kultovi unijeti po rimskom osvajanju u Nedinum, Korinij i Aseriju.

Drugi kronološki sloj Latrinih zavjeta čine dva spomenika: zavjet munificencija iz Aserije ili Nedinuma (br. 9) i ulomak spomenika iz Salone (br. 12). Naime, jedino na ulomku natpisne ploče koja je bila postavljena na svetištu sagrađenom od obitelji *Gellii* (br. 9) u Nedinumu ili Aseriji, ime osobe koja je u tom municipiju u vrijeme gradnje bila edil (*aedilis*) navedeno je bez prenomena i filijacije (*Clodius Geminus*), što taj natpis i gradnju smješta u razdoblje nakon sredine II stoljeća¹⁰. Prema tome, svetište obitelji *Gellii* bilo je podignuto negdje u rasponu od sredine II do kraja III stoljeća, što pokazuje da su se Latrina svetišta gradila i u stoljećima zrele antike kada je romanizacija Liburnije uglavnom bila završena. Jedino na tom vremenski najkasnijem spomeniku od svih dvanaest Latrinih natpisa uz ime liburnske božice nalazi se apozicija *Augusta* (*Latra Augusta*). Da li se preuzimanjem apozicije *Augusta* iz nomenklature rimskih božica htjelo iskazati posebnu pažnju i poštovanje domaćoj božici, jer je se tako uzdiglo na rang onih rimskih najštovanijih božanstava kojima je to bio obavezni epiklesis u imenu? U tom slučaju apozicija *Augusta* označava završetak procesa približavanja i prihvatanja autohtone religijske spoznaje u religijsku strukturu rimske države¹¹. Međutim, apozicija *Augusta* u imenu Latre ujedno označava krajnji domet romanizacije tog liburnskog kulta. Iza toga, naime, nisu slijedili obuhvatniji i dublji oblici romanizacije, kao što bi, npr., bio sinkretizam Latre s nekom rimskom božicom. Romanizacija je, dakle, zahvatila samo vanjske elemente kulta, ne dirajući i ne mijenjajući suštinu kulta i naravi božanstva. Činjenica da se apozicija *Augusta* pojavljuje na Latrinim natpisima tek nakon sredine II stoljeća dokazuje da su do tog vremena narav i kult Latre ostali bitno nepromijenjeni u odnosu na stanje prije rimske okupacije¹². Tad je zaključak u skladu s prethodnim rezultatima analize prvog kronološkog sloja Latrinih zavjeta o nesmetanom štovanju Latre u I stoljeću nove ere, a, kako će se vidjeti, njega u još većoj mjeri potvrđuju i rezultati analize imenâ zavjetodavaca.

⁹ Zavjetni žrtvenici posvećeni Latri su tipičnog rimskog oblika. Ukoliko je i postojala praksa podizanja zavjeta Latri i drugim liburnskim božicama kao materijalnog i trajnog traga žrtve prije rimske okupacije, veoma je vjerojatno da oni nisu imali takve oblike.

¹⁰ Natpis br. 12 postavila je osoba u čijem imenu nema patronimika (*Turrania Valentina*), što taj spomenik datira bliže kraju nego sredini II stoljeća G. Alföldy, *sp. dj.* str. 130, taj natpis stavlja u grupu epigrafičkih spomenika s podacima o osobama koje su nosile gentilno ime *Turranus* u razdoblje do 160-tih godina.

¹¹ Navod da je gradnja bila izvedena *sub Clodio Geminio aedile* daje joj karakter službenog čina i po svoj prilici označava javnu funkciju svetišta. I taj bi podatak upućivao na zaključak da je kult imao status službenog municipalnog kulta i da je to svetište bilo izgrađeno negdje u urbanom području municipija.

¹² Ukoliko je fragmentarni natpis CIL III 9881 iz Varvarije (Bribir), koji obavještava da je neka Sekunda Aplova kći sagrađila trijem, bio posvećen Latri, a ne Dijani, kako se uobičajeno rekonstruirala [*Dian*]ae Aug(ustae) (usp. J. Medini, *Epigrafički podaci o munificencijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije*, RFFZd 6/1964–1965, 1966–1967, str. 61–62), onda bi to svakako bio raniji dokument o unošenju apozicije *Augusta* u Latrino ime.

Na Latrinim natpisima nalaze se imena 13 zavjetodavaca¹³, koja se s obzirom na osobine pojedinih članova unutar onomastičke formule sistematiziraju u dvije kategorije. Prva kategorija imena je znatno brojnija od druge i sastoji se od dvije manje skupine. Prvu skupinu čine imena dedikanata u kojima su imena liburnskog podrijetla, najčešće unutar cjelovite rimske imenske formule (*tria nomina*) sa ili bez tribusa, u funkciji kognomina ili patronimika. To su iz Nedinuma *Calpurnia C. f. Ceuna* (br. 1), *Dumma Moicorum 1.* (br. 2), *C. Iulius Picusi f. Ceunus* (br. 3), ... *Apli. f.* (br. 6). Struktura i osobine te skupine imena pokazuje da Latru štiju osobe liburnskog podrijetla, od kojih su neke tek stekle rimsko građansko pravo (*C. Iulius Picusi f. Ceunus*, vjerojatno je to i osoba od čijeg se imena sačuvao samo patronimik na natpisu br. 6), neke su među njima rimski građani druge ili treće generacije (*Calpurnia C. f. Ceuna* čiji je otac bio rimski građanin), a i osobe koje su pripadale najnižim društvenim slojevima autohtonih zajednica (*pupilla Dumma* oslobođenica obitelji *Moici*).

Drugu skupinu prve kategorije čine osobe koje nose gentilna imena *Turranius* (*T. Turranius T. f. Claud. Rufus* i njegovi sinovi: *L. Turranius* [*Proculus*(?)], *T. Turranius Fronto* — br. 4; *C. Turranius C. f. Severus, evocatus Augusti* — br. 11; *Turrania* [*Va*]lentina — br. 12) i *Calpurnius* (*Q. Calpurnius Sexti f. Sergia F[ronto?]* — br. 7). Naime, prema rezultatima antroponimijskih istraživanja, nosioci gentilnih imena *Turranius* i *Calpurnius* na području središnje Liburnije odreda su Liburni¹⁴. U cjelini gledajući, većina natpisa ove skupine je kasnijeg postanka od natpisa prethodne skupine, premda i oni najvećim dijelom pripadaju prvom st. n. e. To proizlazi iz odsustva liburnskih imena u funkciji kognomina i patronimika u imenima dedikanata ove skupine. Sigurno je, međutim, da su u tekstovima natpisa ove skupine sve navedene osobe, bez obzira da li su živjele početkom, sredinom ili s kraja I stoljeća n. e. bile članovi liburnskih obitelji čiji su preci prije jedne ili više generacija stekli rimsko građansko pravo.

Drugu kategoriju čine samo dva natpisa s imenima dedikanata, koja se s obzirom na korijen i osobine zastupljenosti u onomastikonu Nedinuma, Aserije i Korinija nikako ne mogu dovesti u vezu s Liburnima. To su gentilna imena *Domitius* (br. 10) i *Ge[llius]* (br. 9)¹⁵. Članovi obitelji Gelijevaca i obitelji Lucija Domicija Rufa bili su, dakle, jedini poznati Latrini vjernici iz redova pučanstva koje nije bilo liburnskog podrijetla. Takav kvantitativni odnos između zavjeta koje su postavili Liburni i zavjeta osoba koje nisu bile liburnskog podrijetla, pokazuje da je Latrin kult u vrijeme ranog principata ostao gotovo isključiva svojina tradicionalnih liburnskih sredina u Nedinumu i Koriniju te da je tek u II stoljeću bio prihvaćen od strane nekih doseljenika. To je sasvim u skladu s dokazanom dominacijom autohtone etničke komponente u strukturi pučanstva antičkog Nedinuma i Korinija. I epihorsko pučanstvo u Aseriji je, u najmanju ruku, brojem i utjecajem

¹³ U tekstu natpisa br. 4 u funkciji zavjetodavaca nalaze se tri osobe: *T(itus) Turranius Rufus* i njegova dva sina.

¹⁴ G. Alföldy, *Personennamen*, str. 70, 130.

¹⁵ G. Alföldy, *Personennamen*, str. 82, 87—88. Rekonstrukcija imena na natpisu br. 9 u *Ge[llius]* izvršena je na temelju potvrda tog imena u Nedinumu (CIL III 2875), Clambetae (Jahreshefte ÖAInst. 18/1915, Bbl. col. 187) i Jaderu (CIL III 2949—9991).

u javnom životu bilo ravnopravno doseljenicima iz Italije i Orijenta¹⁶. Na taj se način status Latrina kulta u liburnsko-rimskim municipijima Nedinumu, Koriniju i Aseriji iskazuje kao jedna od bitnih značajki povijesnog procesa u prvim stoljećima antike, u kojem je liburnsko pučanstvo ostalo najbrojniji i najznačajniji činilac njihovog razvoja.

Liburni koji su u to vrijeme štovali Latru pripadali su raznim socijalnim klasama i grupama. S obzirom na mali broj natpisa takav se zaključak ne čini u prvi mah temeljito argumentiran. Međutim, uz podatke natpisa koji direktno upućuju na društveni i ekonomski status pojedinih dedikata, o tome također na svoj način govore i oblici, dimenzije, pa i položaj nalaza žrtvenika ili ploča koje su nekada bile ugrađene u zidove Latrinih edikula i hramova. Epigrafički podaci direktno obavještavaju o Latrinim vjernicima iz najnižih društvenih slojeva. Uz već navedenu *Dummu*, koja je bila oslobođenica obitelji *Moici* (br. 2), vjerojatno je da su i zavjetne žrtvenike skromnih dimenzija i rustične obrade (npr. br. 5) iz Nedinuma i njegova agera postavili vjernici koji su obrađivali posjede manjih i srednjih, a ne većih dimenzija.

S druge strane, spomenici s natpisima br. 4 iz Nedinuma i br. 7 iz Korinija otvaraju mogućnosti analize položaja i značenja Latrina kulta u vodećem društveno-ekonomskom sloju u tim dvjema liburnskim općinama. Ti spomenici, jedan sadržajem teksta (br. 4), drugi oblikom i dimenzijama (br. 7), dokazuju da su oba svetišta na kojima su ti natpisi bili ugrađeni bili većih dimenzija. Osobine izvedbe i dimenzije natpisne ploče, koja je vjerojatno bila u funkciji arhitrava (friza) ili atika na svetištu koje je Latri podigao Kvint Kalpurnije Sekstov sin u Koriniju (br. 7), posredno svjedoče o postojanju i visokoj kvaliteti izrade ostalog arhitektonskog dekora na tom svetištu (stupovi, baze, glavice stupova, pilastri i dr.). Iza gradnje svetišta takvih osobina stajao je za lokalne prilike veliki imetak, pa je sigurno da je zavjetodavac pripadao gornjem sloju liburnskog stanovništva, odnosno municipalnoj aristokraciji. Sigurno je, također, da je obitelj iz koje je poniknuo bila i u predrimskom Koriniju također u vrhu društvene ljestvice. Zbog kvaliteta i osobina tog zavjeta vjerojatno je da je to Latrino svetište bilo javnog karaktera, iako se u tekstu natpisa izričito ne navodi da se radi o munificenciji.

Gradnja Latrinog hrama i njegovog oko 33 m dugog i oko 6,5 m širokog trijema u vidu munificencije Tita Turanija Rufa i njegovih sinova, izvanredno je svjedočanstvo o visokom statusu koji je domaći kult zadržao u Nedinumu u I stoljeću n. e. I iza te za lokalne prilike nesumnjivo velike gradnje stajala je liburnska obitelj iz gornjeg sloja nedinskog pučanstva. Tit Turanije Ruf bio je član orda dekurionum Nedinuma, a, kada ga je to vijeće izabralo edilom, sagradio je (*ob honorem aedilitatis*) Latrin hram. Taj je izbor bio velika čast i afirmacija čitave njegove uže i šire obitelji u novim oblicima municipalne autonomije, koji su se temeljili na odredbama rimskog

¹⁶ O statističkim odnosima između skupina autohtonog i italiskog, odnosno orijentalnog pučanstva u Nedinumu, Koriniju i Aseriji usp. J. Medini, *Etnička struktura stanovništva antičke Liburnije u svjetlu epigrafičkih izvora*, referat održan na X kongresu SADJ u Prilepu 1976. god. Materijali 15/1978, str. 70–71. O etničkim osobitostima sastava gradskih vijeća usp. J. Medini, *Ordines decurionum Liburniae*, RFFZd 12/1974, str. 40–41, 48 i dalje.

municipalnog prava. Duh novog vremena pokazuje i to što se hram autohtonoj božici gradi na načelima antičkog graditeljstva s velikim trijemom¹⁷. Na temelju nedavno utvrđenog položaja srednjovjekovnog sela Kamenjane u arealu današnjeg sela Škabrnje, sigurno je da se taj građevinski sklop Latrinog svetišta s portikom nalazi u području tog sela¹⁸. To znači da je taj Latrin hram bio u ageru antičkog Nedinuma, a ne u njegovoj od tog sela oko 5 km udaljenoj urbanoj jezgri na Gradini u Nadinu. Iako su mjesta nalaza Latrinih natpisa upućivala na postojanje Latrinih svetišta privatnog karaktera u ageru, odnosno na posjedima zavjetodavaca, osobine Turanijevog zavjeta (dimenzije portika) i njegov karakter (munificencija, tj. gradnja javnog objekta privatnim sredstvima) zahtijevaju da se istraže mogući razlozi gradnje takvog svetišta u ageru. Pri tome, svakako, treba računati s činjenicom da je Tit Turanije, kao uvaženi član najbogatijeg i najutjecajnijeg sloja pučanstva *civitatis Neditarum* i kao izabrani edil, svoju želju za isticanjem ugleda, bogatstva i društvenog statusa svoje obitelji i svoga roda, mogao zadovoljiti gradnjom Latrinog svetišta unutar urbane jezgre Nedinuma, koja je upravo tokom I stoljeća intenzivnom gradnjom dobijala fizionomiju antičkog grada¹⁹. Tim više što bi takva njegova munificencija prirodom stvari bila prezentnija svim stanovnicima zajednice.

Postojali su, dakle, neki drugi veoma ozbiljni razlozi koji su uvjetovali lokaciju tog sakralnog kompleksa posvećenog Latri u ageru Nedinuma. Prvi koji se osnovano može pretpostaviti jest da je obitelj Turanija bila iz tog dijela *civitatis Neditarum*. Tu su preci Tita Turanija, njegovih bližih i daljnjih srodnika od davnine obrađivali svoje posjede, pa je gradnja Latrinog svetišta na tom području bila u interesu pučanstva koje je tu živjelo. Ona je zadovoljavala njihove duhovne potrebe na jedan suvremeniji način, tj. oblikom suvremeno koncipiranog i opremljenog svetišta. U takvom prostorno-demografskom kontekstu munificencija Tita Turanija je postizavala osnovni cilj koji je njen nosilac imao pred sobom: ugled koji je obitelj stekla (ili zadržala) nakon uspostavljanja rimske vlasti, konkretno izražen edilitetom

¹⁷ J. Medini, RFFZd 6/1969, str. 57—58 s rekonstrukcijom teksta natpisa.

¹⁸ Ubikaciju srednjovjekovnog sela Kamenjane u tom području utvrdio je Nikola Jakšić (neobjavljeni rezultat) dovodeći u vezu izvorne vijesti o crkvi sv. Luke u Kamenjanima (usp. S. Antoljak, Starine JAZU 42/1949, str. 407, bilj. 116) s crkvom sv. Luke u polju sela Škabrnje, čiji stilski elementi odgovaraju gradnjama iz prve polovine 15. st. (o takvim objektima u zadarskom području usp. I. Petricioli, *Prilog zadarskim graditeljima 14. i 15. stoljeća*, RFFZd 20/1982, str. 31—37). U literaturi Kamenjani su se tražili na području Zemunika (C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, Zara 1879, str. 404), u blizini Prkosa a prema Galovcu (M. Klarić, *Obrovac sredovječnih isprava* (od 10. do 14. vijeka), Vjesn. hrv. arh. dr. NS 16/1935, str. 16) S. Antoljak, *sp. mj.* na temelju dokumenta iz 16. i 17. stoljeća pretpostavlja postojanje dvaju sela s nazivom Kamenjane, a M. Barada, Lapčani, Rad JAZU 300/1954, str. 479 uglavnom na temelju Antoljakove argumentacije locira Kamenjane u sjevernom dijelu Velikih Jošana u blizini sela Prkosa.

¹⁹ Proces intenzivne urbanizacije liburnskih gradina koje su kao središta teritorijalnih zajednica (*civitates*) stekle municipalni rang zahvatio je ta naselja u toku I stoljeća. O tome usp. M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, str. 134 i dalje. Premda o osobinama tog procesa u Nedinumu nema direktnih podataka arheološke naravi, jer se arheološka istraživanja Gradine u Nadinu nisu vršila, ipak se s obzirom na druga (posebno epigrafička) svjedočanstva o intenzivnoj romanizaciji te liburnske zajednice nema razloga sumnjati u pretpostavku o prerastanju njenog središta u antički grad.

njenog najstarijeg muškog člana, trebalo je naglasiti i materijalno prezentirati najprije svojim najbližim srodnicima i susjedima u tom dijelu nedinskog agera na području polja između Skabrnje i Prkosa. No, gradnja Latrinog svetišta u tom dijelu agera bila je, kako je rečeno, uvjetovana vjerskim potrebama svih stanovnika, jer da toga nije bilo munificencija ne bi ostvarila ni osnovnu želju darodavca. Kako su te vjerske potrebe, nesumnjivo, postojale i prije te gradnje, logična je i veoma vjerojatna pretpostavka i o postojanju nekog starog kulturnog mjesta i svetišta Latre u tom dijelu agera znatno prije rimskog osvajanja. To je svetište zadovoljavalo kulturne potrebe Latrinih vjernika, koji su tu od davnine živjeli, pa je vjerojatno njegov položaj i odredio mjesto gradnje Latri posvećenog kompleksa, koji je podigao Tit Turanije. Od davnine se život predaka Tita Turanija i drugih obitelji u tom dijelu agera odvijao pod božanskom zaštitom Latre. Nije isključeno da se položaj Turanijeve munificencije nalazi negdje u blizini crkve sv. Luke iz XV st., na što bi, prije svega, upućivale osobine nekih arheoloških nalaza²⁰, a možda i tradicija kulturnog mjesta.

Krug Latrinih vjernika činili su pripadnici oba spola. Od 7 samostalnih zavjeta, na kojima su sačuvana cjelovita imena dedikanata, tri su postavile žene (br. 1, 2, 12), a 5 muškarci (br. 3, 7, 9, 10, 11). Takav kvantitativan odnos zavjeta po spolu zavjetodavaca ne daje osnovu za pretpostavku o Latri kao zaštitnici žena i materinstva, što bi bilo logično s obzirom na u nauci prisutno mišljenje o provenijenciji osnova Latrine naravi iz prahistorijskog kulta plodnosti, emanacije ženskog generativnog načela. Međutim, brojnije sudjelovanje muških osoba u kultu pokazuje da je Latrina narav bila šira od naravi božanstva plodnosti čija bi suština i na njoj utemeljena protektorska funkcija bila usko vezana za jedan spol. Činjenica da Latrina svetišta kao zavjete grade obitelji (br. 4, 9) pruža određene indicije za otkrivanje suštinskih osobina Latrine naravi. Prema podacima natpisa br. 4, obitelj Tita Turanija je bila šira obiteljska zajednica, koju čine otac i sinovi sa svojim obiteljima. Kada se, pak, zna da je u strukturi liburnskih obitelji bila snažno prisutna krvna veza po majčinskoj liniji, a to je, sudeći na

²⁰ Već Bianchi donosi podatke o arheološkim nalazima u neposrednoj blizini crkve sv. Luke, što dokazuje postojanje nekog monumentalnog objekta i, nešto dalje, nekropole (*sp. dj.*, str. 342: »In vicinanza della chiesa di s. Luca, dalla parte di settentrione, 30 metri circa lungi dal muro del cimitero, vi erano due anni fa gli avanzi d'antico fabbricato, forse un chiostro, ovvero un palazzo di qualche signore. Ammirevole a vedersi il selciato, poichè composto di cinque strati diversi. Il primo, formante la superficie esterna era un cemento marmoreo; il secondo sottoposto al primo, era di calce mista con ghiaia grossa; il terzo di piccoli mattoni della misura di cm. 11 per 7, posti in taglio, uniti con calce, e in bell'ordine disposti; il quarto simile al secondo; ed il quinto, lastriato con piccole pietre oblunghe messe insieme con calce, e collocate fra loro obliquamente. Nella stessa direzione, 150 metri incirca dal cimitero si rinvennero parecchi sepolchri in cemento, lapidi sepolchrati, e rottami di urne mortuarie di terra cotta«). Mnogobrojni ostaci antičkog građevinskog materijala i danas su vidljivi na okolnim zemljišnim parcelama i u ogradnim zidovima, a nedavni, i još neobjelodanjeni, nalaz ulomka monumentalne stele s portretima pokojnika dokazuje ispravnost Bianchijevih navoda. Da je u tom dijelu nedinskog agera bilo naseljeno pučanstvo autohtonog podrijetla, dokazuju liburnska imena na tom nadgrobnom spomeniku. Bianchijev opis višeslojnog poda (ili podova) podsjeća na kvalitetnu podnicu koja je bila nađena na antičkom forumu Jadera jugozapadno od tzv. nimfeja.

temelju epigrafičke građe, bilo posebno izraženo u Nedinumu i Koriniju²¹, onda je u toj kognatskoj tradiciji moguće naslutiti osnove prastare veze između krvnih zajednica (obitelj, rod, bratstvo, pleme) i osnovnih osobina naravi božice Latre.

Natpis br. 9 na ulomku kamene ploče, koja je stajala na svetištu u Nedinumu ili Aseriji, obavještava da je italska obitelj *Gellii* sagradila svetište *Latrae Augustae*. Navod da je to svetište podignuto za ediliteta Klodija Gemina (*sub Clodio Gemino aedile*) sugerira zaključak da je i ta gradnja bila munificencija, tj. dar te obitelji municipalnoj zajednici Nedinuma ili Aserije. Očigledno je da su Gelijevci tom gradnjom htjeli pokazati autohtonom ambijentu gdje su živjeli da su prihvatili domaći kult, uključivši tu i onu njegovu bitnu sadržajno-socijalnu značajku — zaštitništvo božanstva nad obitelji.

Dakle, obiteljske posvete Latri pokazuju da je neko prahistorijsko božanstvo plodnosti bilo izvor nastanka Latrine naravi i da se dijalektička povezanost te religijske ideje i osnovnih društvenih organizama uspostavila u jednom od onih prahistorijskih razdoblja u kojem je organizacija društva počivala na krvnim vezama. Latra, zaštitnica obitelji, bila bi relikv ne samo sadržajnih nego i socijalnih vrijednosti koje je kult imao u vrijeme razvoja rodovskog društva na prostorima gdje je kasnije nastala *civitas Neditarum*.

Na takav zaključak upućuju i osobine i obim sudjelovanja nosilaca gentilnog imena *Turranius* u Latrinom kultu. To je ime najčešće u onomastičkim formulama zavjetodavaca Latri. Od ukupno 9 natpisa na kojima su ostala sačuvana imena dedikanata, na tri natpisa (br. 4, 11, 12) gentilicij *Turranius* se nalazi u imenima 5 zavjetodavaca. Značenje te brojke posebno dobija na vrijednosti u svjetlu njenog odnosa prema svim ostalim potvrđama imena *Turranius* u Liburniji i Dalmaciji. Naime, u Liburniji ukupno ima 7 potvrda tog imena, a sve su iz razdoblja I–II stoljeća. Sve su, osim jedne iz Flanone²², s područja između Zrmanje i Krke: *Nedinum* (br. 4), *Clambetae*, *Scardona*, Roški slap (br. 11), što znači da samo dvije osobe iz tog kraja s tim gentilicijem (one iz *Clambetae* i *Scardona*)²³ nisu bile Latrini zavjetodavci!

Broj Latrininih zavjetodavaca s tim imenom također zauzima impozantno mjesto u ukupnom broju potvrda tog gentilicija u provinciji Dalmaciji u istom vremenu: od 12 nosilaca 6 su Latrini zavjetodavci (5 u Liburniji i 1 u Saloni). Sve potvrde izvan Liburnije iz tog vremena potječu iz Salone i najbliži joj mjesta. Turaniji u Saloni, smatra se, različitog su regionalnog podrijetla; jedan dio vuče korijene od doseljenika iz sjeverne Italije, gdje je taj gentilicij također autohton (u Venetiji)²⁴. Tom krugu imena po podrijetlu pripada i jedna potvrda iz Liburnije (iz Flanone). Podrijetlo dru-

²¹ Usp. relevantni epigrafički materijal u CIL-u. Za liburnsku porodicu usp. G. Alföldy, *Die Stellung der Frau in der Gesellschaft der Liburner*, Acta ant. Acad. Scien. Hung. 19/1961, fasc. 3–4; Isti, *Cognatio Nantania*, Acta ant. Acad. Scien. Hung. 11/1963, fasc. 1–2; F. Papazoglu, *Politička organizacija Ilira u vrijeme njihove samostalnosti*, Simpozij o Ilirima u antičko doba. Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH V knj. 2, str. 13.

²² CIL III 3045.

²³ *Clambetae*: Jahreshefte ÖA Inst. 8/1905 Bbl. 46 [*Das?*]antis f(*ilius*) Ver[us]; *Scardona*: CIL III 2810 T(*itus*) Turranius T(*iti*) f(*ilius*) Ser(gia) Sedatus.

²⁴ G. Alföldy, *Die Personennamen*, str. 130.

gog dijela salonitanskih Turanija je liburnsko: liburnsko podrijetlo jednog nosioca određeno je funkcijom skardonitanskog edila²⁵, a drugog Latrinom posvetom, jer je nesumnjivo da je Latrin kult u Salonu unijet kao duhovna svojina liburnskih Turanija (br. 12). Vjerojatno je da obiteljima liburnskih Turanija pripadaju i neke osobe libertinskog staleža iz tog, a i kasnijeg vremena u Saloni²⁶.

Raspored potvrda imena *Turranius* u Liburniji upućuje na postojanje dva ogranka te obitelji u antici; središte jednog bilo je u Nedinumu, a drugog u Scardoni²⁷. Za nedinski ogranak u širem smislu vezuje se i potvrda iz Clambetae, a po svoj prilici je njemu pripadao i Gaj Turanije, Augustov evokat, čiji je zavjet nađen u blizini Roškog slapa. Naime, zbog slučajeva veoma ranog regrutiranja Nedita u rimske vojne jedinice²⁸ opravdano je pretpostaviti da je ta osoba bila iz Nedinuma, a ne iz Skardone. Skardonitanski ogranak Turanija imao je dva dijela, jedan koji je potvrđen u Skardoni a drugi u Saloni. Obitelj Tita Turanija Vera, skardonitanskog edila (CIL III 2810), koji je izvjesno razdoblje i kraj svoga života proveo u Saloni, pripada i *Turrania Valentina*, koja je zavjetovala spomenik Latri u Saloni (br. 12). Njen je natpis značajan zbog dva elementa: to je jedini zavjet Latri upućen od osobe za koju se pouzdano može pretpostaviti njeno skardonitansko podrijetlo, odnosno pripadnost skardonitanskom ogranku Turanija, iz čega slijedi da je Latrin kult bio poznat i u Skardoni, gdje su, kao i u Nedinumu, njegovi nosioci bili pripadnici obitelji *Turranius*. Očigledno je, dakle, da je Latra bila božanski zaštitnik obitelji tog imena, premda je u I–II stoljeću tih obitelji bilo više naseljenih u Liburniji (*Clambetae*, *Nedinum*, *Scardona*) i u Saloni.

Koncepcija, pak, natpisa Turanije Valentine omogućuje uvid u jednu, inače nepoznatu, osobinu Latrine naravi. Naime, ime Latre je na tom natpisu navedeno u sasvim drugačijem sadržajnom kontekstu u odnosu na ostale Latrine zavjete. Taj je zavjet učinila *Turrania Valentina* najvjerojatnije *in memoriam* majci (*Severa*...). Premda u fragmentarnom tekstu natpisa nije navedena formula *in memoriam*, forma i stil zavjeta izvanredno su nalik na posvete raznim božanstvima učinjene *in memoriam*, »na uspomenu« na umrlog srodnika ili prijatelja. Zajednička je osobina božanstava kojima su se posvećivali takvi zavjeti prisustvo htoničnih osobina u njihovim naravima. Zbog toga nema razloga da tako ne bude i u ovom slučaju. Prema tome, natpis br. 12 dokumentira postojanje htoničnih osobina u naravi Latre. Dovodeći tu činjenicu u kontekst s prethodnim rezultatima analize, daje se zaključiti da je Latrina narav sadržavala širok spektar vrijednosti proizišlih u razvoju iz primitivnog kulta plodnosti. Sigurno su potvrđene one komponente njene naravi koje su se odnosile na zaštitništvo nad generativnim snagama i napretkom obitelji, te s tim u vezi na zaštitu vjer-

²⁵ CIL III 2085: *T(itus) Turranius T(iti) f(ilius) Verus aedilis Scardonae*.

²⁶ Za pretpostavljeno liburnsko podrijetlo sevira augustala Lucija Turanija Kronija (CIL III 8675) usp. J. Medini, *Le culte de Cybèle dans la Liburnie antique*, Hommages à M. J. Vermaseren II, Leiden 1978, str. 755.

²⁷ To bi, osim mjesta nalaza, dokazivao i različiti tribus Turanija u Liburniji; nedinski Turaniji su, kako pokazuje nosilac munificencije Tit Turanije, bili upisani u tribus *Claudia*, a skardonitanski u tribus *Sergia* (usp. CIL III 2810 u bilj 23).

²⁸ G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, str. 82–83.

nika u zagrobnom životu. Kako su istraživanja pokazala, htoničnih osobina je bilo i u naravima drugih liburnskih božica²⁹, pa je i to argument više u prilog zaključka o Latri kao božanstvu plodnosti. Naime, takve osobine u pravilu nastaju i razvijaju se u naravima božanstava plodnosti i takvih primjera ima dosta u kulturama i civilizacijama Mediterana. Latra je, dakle, bila Roditeljica i Stvoriteljica prirode i ljudskog roda, božanstvo u čijoj je kompetenciji bio i zagrobni svijet³⁰. Pitanje je da li su se te komponente njene naravi iskazivale samo u zaštiti pokojnika u zagrobnom svijetu ili su sadržavale i neke druge razvijenije ideje o trajanju i životu poslije smrti?

Iz osobina i rasporeda Latrinih posveta dvije činjenice izbijaju u prvi plan. U prvim stoljećima antike kult Latre je bio vrhovna religijska ideja autohtonih stanovnika Nedinuma. To je, nesumnjivo, posljedica razvoja tog kulta i njegovog statusa u toj liburnskoj *civitas* prije rimske vlasti, što znači da je izvoriste Latrinog kulta u nekom prahistorijskom razdoblju bilo negdje na tom području. Zatim, očigledna je posebna veza i sudjelovanje nosilaca gentilnog imena *Turranius* u Latrinom kultu. S obzirom na to da je ishodište kulta bilo u Nedinumu, sigurno je da je i ta posebna povezanost nosilaca imena *Turranius* s Latrom također nastala u tom kraju u jednom prahistorijskom razdoblju razvoja tog kulta. Prema tome, na temelju analize relevantnih i sada poznatih spomenika o Latrinom kultu opravdano je pretpostaviti da su najstariji nosioci Latrina kulta u Nedinumu bili preci onih Turanija koji su od davnine živjeli na području polja između Škabrnje i Prkosa. S tim u vezi se i štovanje Latre u obiteljima Turanija izvan Nedinuma (u Skardoni i Saloni) logično objašnjava širenjem nosilaca tog imena iz Nedinuma, gdje je bilo ishodište kulta. U stvari, nosioci imena *Turranius* u Liburniji i oni liburnskog podrijetla u Saloni nisu srodnici iste obitelji u antičkom (rimskom) značenju tog pojma. Radi se, naime, o više obitelji koje su imale zajednički korijen u jednom starom rodu čija se jezgra upravo na temelju rezultata o ishodištu Latrina kulta u Nedinumu daje dosta pouzdano locirati u Nedinum, odnosno u ono područje neditskog agera koje danas obuhvaća polje sela Škabrnje i Prkosa. Odatle su se pojedine obitelji i članovi roda odvajali i odlazili u susjedne i udaljenije zajednice (*Clambetae*, *Scardona*), gdje ih se nalazi početkom antike. Naime, s obzirom na dosta rane potvrde imena *Turranius* u Skardoni i Klambete, a dijelom i upisa u razne teritorijalne tribuse njegovih nosilaca (*Nedinum — Claudia*), (*Scardona — Sergia*), proces širenja nosilaca tog imena, a s njima i Latrinog kulta, sigurno se događao već u predrimsko vrijeme.

Prema tome, analiza munificencije Tita Turanija Rufa u vezi s analizom svih potvrda nosilaca imena *Turranius* iz I—II stoljeća upućuje na

²⁹ O takvim osobinama u naravima Anzotike i Irije usp. J. Medini, *Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija*, Dometi.

³⁰ Jedan od najboljih primjera takvih božanskih naravi jest Kibela, čiji se kult, zahvaljujući prije svega htoničnim i eshatološkim osobinama u naravi, proširio na području čitavog Rimskog Carstva i u kasnoj antici predstavljao velikog suparnika kršćanstvu. Postojanje nekih zajedničkih osobina na tom planu između liburnske Irije i Kibele potvrđeno je *in memoriam* zavjetima objema božicama od jedne dedikantkinje u Jesenoviku na krajnjim zapadnim granicama Liburnije (Inscr. It. X, 3, 198; Inscr. It. X, 3, 197). Detaljnije o tome usp. J. Medini, *Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija*. O mogućim dodirima između kulta Latre i Kibele u Saloni posredstvom nosilaca imena *Turranius* raspravljao sam u radu navedenom u bilj. 26.

osnovanost pretpostavke da je središte tog roda bilo na području polja sela Škabrnje i Prkosa, te da je tu od starine bila rodovska zemlja koju su stoljećima pod božanskom zaštitom Latre obrađivale obitelji koje su potekle iz tog roda. Ne treba li zato na položaju gdje je u antici Tit Turanija Ruf sagradio za lokalne prilike monumentalni sakralni Latri posvećen kompleks naći staro kultno mjesto, središte kulta božanstva koje je bilo zaštitnik tog roda i njegovih predaka u davnim kasnoneolitičkim i brončanodobnim vremenima? Nije li tu gotovo u središtu plodnog polja koje seže od Nadina do Zemunika započeo razvoj osnova kulta, a zatim postupno uslijedilo njegovo širenje na okolna područja na kojima je nastajala *civitas Neditarum*, jedna od prostorno najvećih i ekonomskih najsnažnijih liburnskih teritorijalnih zajednica? Tek nakon što je postala vrhovno božanstvo te zajednice, Latra se počela širiti na područja susjednih zajednica u središnjoj, a zatim i jugoistočnoj Liburniji.

Širenje Latrina kulta izvan Nedinuma potvrđeno je natpisima iz Korinija (br. 7, 8) i Aserije (br. 10 i, možda, 9) i interpretacijom podataka o podrijetlu skardonitanske loze Turanija. Kako je navedeno, do toga je u Skardonu došlo već u predrimsko vrijeme. Kronološke vrijednosti Latrinih zavjeta iz Korinija također govore u prilog zaključka da je i u tu liburnsku *civitas* kult Latre dospio prije rimske okupacije, te da je u toj sredini u izvjesnom smislu bio autohton. Vjerojatno je to bio slučaj i sa širenjem kulta u Aseriju, premda je posveta Latri u Aseriji dosta kasna (br. 10 ne prije početka II stoljeća). Važan argument u prilog širenja Latrina kulta izvan Nedinuma već u predrimsko vrijeme jest i činjenica što na teritoriju svih liburnskih *civitates*, gdje je antičkim spomenicima potvrđen ili posredno dokazan Latrin kult (*Corinium*, *Asseria*, *Scardona*), kao i na područjima ostalih liburnskih zajednica u središnjem i jugoistočnom dijelu Liburnije, nema tragova drugih ženskih epihorskih božanstava³¹. S druge, pak, strane, u sjeverozapadnoj i zapadnoj Liburniji, tj. zapadno od Korinija, Aserije i Nedinuma, nema potvrda o štovanju Latre, ali se u Enoni nalazi drugi autohtoni kult: *Ansotica*, odnosno *Venus Anzotica*³². Iako argumentacija ex silentio obično ima ograničenu vrijednost, ipak nedostatak podataka o drugim epihorskim ženskim božanstvima u vezi i u odnosu s osobinama rasprostranjenosti Latrina kulta na tlu između Zrmanje i Krke ima zaista težinu argumenta. Zar je samo slučajnost bila razlogom što se na tim relativno velikim prostranstvima istočno i jugoistočno od Nedinuma, Aserije i Korinija ne nalaze tragovi drugih ženskih liburnskih božanstava? S obzirom na razmišljanja o ulozi mediteranskog etničkog i kulturnog supstrata u etnogenezi Liburna, logičnom se čini pretpostavka o prisustvu predindoevropske etničke i kulturne komponente i na tim područjima, pa tako i njenoj matici i osnovâ ženskih kultova plodnosti. Nedostatak potvrda o drugim ženskim kultovima u tim krajevima mogao bi upućivati na pretpostavku da ta mediteranska komponenta nije bila jednakomjerno raspoređena i očuvana u svim dijelovima Ravni kotara i Bukovice prije, u vrijeme i nakon liburnske etnogeneze. No, isto je tako moguće da je razvoj lokalnih ženskih božanstava na

³¹ M. Suić, *Novi natpisi iz sjeverne Dalmacije*, Vjesnik za arh. i hist. dalm. LIII/1950—51, str. 244: *Mutilia/f(ilia) Maxi(ma)/vazicn(ae)/s(olvit) l(ibens) m(erito) 'vazicna' je potvrđena u Varvariji.*

³² M. Suić, RFFZd 4/1962—63, str. 55; J. Medini, *Autohtoni kultovi*, Dometi (u tisku).

tlu jugoistočne Liburnije bio u nekim razdobljima ometen nekim pobliže nepoznatim procesima društvene, kulturne, a možda i političke naravi, u kojima je važan element bio i Latrin kult, odnosno njegovo širenje na ta područja. Ne pokazuju li, naime, potvrde Latrina kulta početkom antike, posebno one u Koriniju, da je najkasnije u posljednjim stoljećima liburnske samostalnosti Latrin kult bio dominantna religijska ideja na većim prostranstvima središnje Liburnije? Njegovo širenje izvan Nedinuma bilo je, nesumnjivo, uvjetovano i vrijednostima i kvalitetima božanske naravi koje su nadilazile druge po podrijetlu i osobinama slične kultove. No, to se širenje može shvatiti i razumjeti samo kao posljedica nekih drugih po intenzitetu i dimenzijama znatno širih i dubljih procesa razvoja društva i kulture u tim krajevima od kasnog neolitika do željeznog doba. Logično je, naime, da je ta duhovna »hegemonija« Latre na tim prostorima Liburnije bila samo jedna od posljedica nastajanja određenih ekonomskih, kulturnih i političkih odnosa uspostavljenih u nekom razdoblju između Nedita i drugih *civitates* u središnjoj i jugoistočnoj Liburniji.

Međutim, u antičkom izvornom materijalu nema tragova nekih zajedničkih ekonomskih i političkih interesa između Nedita, Aserijata i Korinjana u vrijeme neposredno prije rimskog osvajanja. Nasuprot toga, brojni međašni natpisi iz prve polovine I stoljeća, najčešći upravo na području tih zajednica³³, dokazuju da su ekonomski, odnosno teritorijalni interesi tih zajednica bili veoma izdvojeni. Slijedom toga, određeni stupanj jedinstva ekonomskih i političkih interesa na prostoru središnje, a zatim jugoistočne i istočne Liburnije, na čijim je temeljima nastajalo i razvijalo se duhovno jedinstvo manifestirano u širenju Latrina kulta na tim područjima, moglo bi se veoma oprezno pretpostaviti za stoljeća znatno prije rimskog osvajanja Liburnije³⁴. Zbog nekih nepoznatih uzroka društveno-ekonomske i kulturne naravi stari kult plodnosti, koji je u formiranju teritorijalne zajednice sa središtem u Nedinumu imao važnu i u izvjesnom smislu odlučujuću ulogu, postupno se širio, istiskivao i apsorbirao lokalna (aserijatska i korinjska) božanstva pretežno analognog podrijetla i osnove, sprečavajući proces njihovog prerastanja u kultove ženskih božanstava analogne i u duhovnom i u društvenom smislu Latri, Anzotiki i nekim drugim božanstvima iz sjeverozapadne Liburnije.

Nedostatak potvrda Latrina kulta zapadno od Nedinuma, Aserije i Korinija pokazuje da se taj kult nije ni u predrimskim vremenima proširio na to područje. Nije li tome bio razlog lokalni kult moćne teritorijalne zajednice čije je središte bilo u Enoni? Ta liburnska *civitas*, čija se ekonomska snaga u predrimskim razdobljima temeljila na pomorstvu, trgovini i zemljoradnji, uspjela je afirmirati kult lokalnog božanstva plodnosti (*Anzotika*) i na taj način zatvoriti puteve širenja Latrina kulta na svoje područje.

³³ A. Jagenteufel, *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatien von Augustus bis Diokletian*, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung XII, Wien 1958, str. 12—13, 17, 40, 52—55.

³⁴ Možda u vrijeme VI—V stoljeća kada su širenjem Grka Liburni izgubili pozicije vodeće sile na istočnom Jadranu. Taj su udarac, u prvom redu, osjetili Liburni iz obalnih središta i zajednica (kao, npr. *Jadasini*, *Aenonenses* i dr.), dok su oni u unutrašnjosti Liburnije, sačuvavši svoju ekonomsku a time i političku i društvenu snagu temeljenu na zemljoradnji i stočarstvu, mogli u tim okolnostima postati značajniji faktor liburnske kohezije u narednim stoljećima.

No, i u južnim i istočnim predjelima Liburnije, sudeći na temelju broja i osobina posveta iz rimskog vremena, Latrin kult nikada nije bio prihvaćen u istoj mjeri kao na teritoriju Nedinuma, a zatim Korinija i Aserije. On je tamo bio pretežno vezan za nosioce gentilnog imena *Turranius*, koji su, po svoj prilici, u fazi najvećeg širenja Latrinog kulta u tim krajevima imali značajno mjesto. Da li je tome razlog bio pojava jedne nove religijske ideje koja se znatno razlikovala od naravi Latre? Radi se, naime, o Silvanu, čiji relativno česti zavjeti u jugoistočnoj Liburniji pokazuju da je kult pastirsko-šumskog božanstva plodnosti prodro u Liburniju, najvjerojatnije početkom željeznog doba, s delmatskog područja i postupno se proširio do Enone³⁵. Međutim, nešto manji broj potvrda Silvanova kulta u središnjim i zapadnim dijelovima Liburnije (u Nedinuma nema niti jedna potvrda kulta tog božanstva!) nego u jugoistočnoj Liburniji, pokazuje da se ta religijska ideja u posljednjim stoljećima liburnske samostalnosti nije uspjela značajnije afirmirati i ugroziti dominaciju Latrina kulta u središnjoj Liburniji³⁶. Latra je i u prvim stoljećima antike ostala vrhovno božanstvo Nedita (*dea Neditarum*), tada je ta religijska spoznaja imala značajno mjesto i u religiji Liburna u Koriniju i Aseriji, a zatim i u susjednim liburnsko-rimskim municipijima u središnjoj i u jugoistočnoj Liburniji (posebno Skardoni). Tek početkom II stoljeća Latrin kult je počeo postajati svojinom dijela doseljenika u tim sredinama.

Rezultati analize spomenika posvećenih Latri upućuju na postojanje nekoliko faza u razvoju Latrine naravi i kulta. Ranije faze tog razvoja, koje su se događale u prahistorijskim i protohistorijskim epohama, naslućuju se na temelju indicija o sadržajnim i socijalnim osobinama kulta u prvim stoljećima antike. Kasnije faze razvoja tog kulta dokumentira spomenički materijal iz antičkog vremena.

Osnova naravi božanstva, koje je u antičkim i protohistorijskim razdobljima imalo ime Latra, nastala je iz neolitičkog kulta plodnosti kakvih je bilo u neolitičkim zajednicama na području između Zrmanje i Krke, gdje su prirodni uvjeti omogućavali razvoj poljoprivredne proizvodnje³⁷. Vjerojatno je takvih naselja bilo i u polju između Nadina i Zemunika.

³⁵ J. Medini, *Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija*, Dometi.

³⁶ Ukupno je objavljeno 16 Silvanovih spomenika iz Liburnije, od čega s područja Liburnije između Zrmanje i Krke 14. Evo rasporeda tih spomenika: Tepljuh 1 (CIL III 9830 — zavjetni žrtvenik), *Burnum* 2 zavjetna žrtvenika (CIL III 14984, Vjesn. za arh. hist. dalm. 53/1950—51, str. 236 = CIL III 14985), *Asseria* 1 zavjetni žrtvenik (CIL III 2848), *Varvaria* 4 zavjetna žrtvenika (CIL III 9882, 9883 Bull. dalm. 25/1902, str. 142, Vjesn. arh. hist. dalm. 53/1950—51, str. 243). *Aenona* 2 zavjetna žrtvenika (CIL III 10019, 1432), *Pravilnika* 1 zavjetni žrtvenik (CIL III 14322), *Corinium* 1 reljef (Arch. epigr. Mitt. 9/1885, str. 46), *Iader* 1 zavjetni reljef (Diadora 3/1965 str. 85). Za zavjetni reljef koji je objavio M. Abramčić, Vjesn. arh. hist. dalm. 50/1928—29, str. 53, T IV sl. 3; Z. Gunjača, *Reljef Silvana Messoria iz Ridera*, Vjes. hist. arh. dalm. 70—71/1968—69, str. 184, utvrdio je da je iz Sonkovića kod Skradina. U Arheološkom muzeju u Zadru nalaze se dva zavjetna žrtvenika (jedan iz Aserije a drugi, vjerojatno, iz Aserije) i jedan ulomak zavjetnog reljefa iz aserijatskog agera, koji nisu objavljeni.

³⁷ O osobinama i lokalitetima neolitičkih kultura na području između Zrmanje i Krke usp. Š. Batović, *Jadranska zona*, u Praistorija jugoslavenskih zemalja, II Neolit Sarajevo 1977, str. 473 i dalje. Kasnoneolitička naselja utvrđena su u susjednom području: Smilčić, Islam Grčki, Tinj, Lisičići, Bribir (sp. dj. str. 575, o osobinama duhovne kulture te neolitičke kulture (nazvane hvarskom kulturnom skupinom) usp. str. 611 i dalje.

I faza: tijekom razvoja kasnoneolitičkog i brončanodobnog društva neolitički kult plodnosti se postupno afirmirao kao kult jednog snažnog roda na području kasnijeg Nedinuma. Sveto mjesto kulta nalazilo se na rodovskom zemljištu, na području polja sela Škabrnje u blizini ili na mjestu crkve sv. Luke, oko 5 km udaljenom od Gradine u Nadinu. U procesu etnogeneze Liburna i usporedo s razvojem većih krvnih zajednica (bratstva, plemena) kult je objedinio srodne religijske ideje više rodova.

II faza: rodovi koji su štovali Latru imali su važnu ulogu u stvaranju teritorijalne zajednice (*civitas Neditarum*). Usporedo s prelazom s krvnog na teritorijalni sustav društvene organizacije obogaćivao se sadržaj (narav) i mijenjao društveni položaj kulta: od rodovskog i plemenskog kulta Latra je postala vrhovno božanstvo teritorijalne općine Nedinuma. U njenu narav najprije su bili inkorporirani kultovi drugih rodova s područja Nedinuma, a zatim, u kontekstu povoljnih društveno-ekonomskih i političkih okolnosti vezanih za razvoj Nedinuma kao jedne od najsnažnijih liburnskih *civitates*, kult se počeo širiti i na teritorije susjednih zajednica (*Corinium*, *Asseria*) i dalje prema istočnim i južnim granicama Liburnije potiskujući i apsorbirajući lokalne, a po naravi srodne i slične kultove u tim krajevima. Narav Latre postupno se oblikuje i definira. Latra je Božica Majka, Roditeljica i Stvoriteljica, u čijem krilu nastaje život. Ta kozmogonijska interpretacija sadrži i htonične osobine koje su također proizišle iz naravi primitivnog kulta plodnosti u prošlosti. Pitanje je da li su one i u kojoj mjeri i formi bile razrađene u eshatološkom smislu, odnosno da li su pružale tumačenja o budućnosti, odnosno o zagrobnom životu, o njegovim oblicima i trajanju poslije fizičke smrti?

Međutim, u južnim i istočnim krajevima Latrin kult se nikada nije uspio toliko duboko ukorijeniti i trajno zadržati društveni status analogan onome koji je imao u središnjoj Liburniji. Mogući razlog tome jest i širenje Silvanova kulta čiji je razvoj u Liburniji bio potaknut postojanjem povoljnih prirodnih uvjeta za razvoj stočarstva i s tim u vezi razvojem specifičnog odnosa prema nekim prirodnim pojavama, a i konkretnim utjecajima kulturne naravi sa susjednog delmatskog područja. Prema zapadu i sjeverozapadu širenje Latrina kulta je bilo onemogućeno postojanjem i razvojem srodne religijske ideje (*Anzotica*) na području ekonomski i politički snažne *civitas*, čije je središte bilo u Enoni.

III faza: obuhvaća posljednja stoljeća stare ere. Kultovi Anzotike i Silvana u rubnim zapadnim i istočnim prostorima Liburnije između Zrmanje i Krke, u uvjetima nastavljanja političkog i ekonomskog partikularizma liburnskih *civitates* ograničavaju ne samo dalje širenje nego i intenzitet štovanja Latre izvan središnje Liburnije. U to vrijeme Latra se štuje pretežno u Nedinumu i Koriniju, zatim u Aseriji i Skardoni-i, vjerojatno, u još nekim manjim municipijima u središnjoj i istočnoj Liburniji (*Clambetae*, *Alveria*, *Hadra* i dr.). Latra je, prije svega, *dea Neditarum*. Takvo stanje razvoja kulta zatiče i, u izvjesnoj mjeri i za izvjesno vrijeme, konzervira rimsko osvajanje i okupacija Liburnije.

IV faza: obuhvaća vrijeme od početka rimske vlasti do prvih decenija II stoljeća n. e. Nema tragova nekih dubljih i suštinskih promjena naravi i kulta Latre. Ona je i dalje božica zaštitnik obitelji s htoničnim osobinama. Latru štuju samo Liburni, i to raznih klasa i socijalnih grupa, od robova i oslobođenika do članova municipalne aristokracije. I u drugim

liburnskim naseljima kult je zadržao iste sadržajne (naravne) i statusne karakteristike. Promjene koje je antika unijela u Latrin kult isključivo se odnose na prihvaćanje suvremenih forma žrtvenika, možda i još nekih elemenata kulta, svetišta i hramova, od kojih se neki grade na starim kulturnim mjestima.

V faza: traje u II do IV stoljeća. Početkom tog razdoblja Latru počinju štovati doseljenici, prihvaćajući njenu narav i protektorske funkcije. Latra dobija apoziciju *Augusta (Latra Augusta)*, što je bio krajnji domet romanizacije liburnskog božanstva, vjerojatno više formalnog nego sadržajnog karaktera. Odsustvo simbioze s nekom rimskom božicom također govori u tom smislu. S obzirom na suvremena duhovna kretanja moguće je da su htonične vrijednosti naravi božanstva više došle do izražaja u kultu. U religijskoj svijesti kasnoantičkog društva Liburnije i Salone Latrin kult traje do kraja III, odnosno prve polovine IV stoljeća.

K A T A L O G

N e d i n u m

1. Zavjetni žrtvenik nađen na Gradini u Nadinu. Bio je ugrađen u kuću J. Krečaka ispod Gradine. Sada u Arheološkom muzeju u Zadru. Obični vapnenac.
*Calpurnia C(ai) f(ilia) Ceu
na Latrae
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*
Dimenzije: vis. 0,760 m, šir. 0,345 m, deb. 0,240 m
Lit.: Bull. dalm. 8/1886, CIL III 2857
Tabla I
2. Zavjetni žrtvenik nađen u blizini Nadina u polju. Upotrijebljen kao posuda za svetu vodu u crkvi u Nadinu.
*Pupillor(um)
Moicorum
liberta
Dumma
La
trae
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*
Lit.: CIL III 2858
3. Zavjetni žrtvenik nađen 1749. godine u Nadinskom polju.
*C(aius) Iulius
Picusi f(ilius)
Ceunus
Latrae
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*
Izgubljen
Lit.: CIL III 2859
4. Natpisna ploča za koju Cyriacus, koji je prvi zabilježio prijepis natpisa, navodi da je nađena »in agro Jadertino in villa Camegnane«. Zbog tribusa Mommsen je natpis uvrstio među nedinske. N. Jakšić (usp. bilj. 18) je locirao srednjovjekovno selo Kamenjane u arealu sela Škabrnje, odnosno crkve sv. Luke. Crkva sv. Luke je udaljena oko 5 km od Nadina i smještena u polju.
*T(itus) Turranius L(ucii) f(ilius) Claud(ia) Rufus
ob honorem aedilitatis
porticum long(um) p(edes) C lat(um)
p(edes) XX [et templu ili sacellu]m
Latrae cum L(ucio) Turranio*

[*Proculo? et T(ito) Tu*]rranio

Frontone fil(iis) fecit

Lit.: CIL III 2871; J. Medini, *Epigrafički podaci o munificencijama i drugim javnim gradnjama iz antičke Liburnije*, RFFZd 6/1969, str. 57—58.
Izgubljen

5. Rustično izrađeni zavjetni žrtvenik od običnog vapnenca. Nađen na Gradini u Nadinu. Na vrhu kružni prostor. Na prednjoj strani u plitkom reljefu prikazan je uspravni ženski lik u trenutku žrtvovanja (*Latra?*). Glava je pokrivena velom čiji oblik slijedi trokutasto modeliranu kosu i završava se sa zadebljanim krajevima koji dopiru do ramenâ. Tijelo je odjeveno, ali zbog rustične obrade i loše očuvanosti reljefa oblik i karakter odjeće se ne može raspoznati. Ispred ženskog lika mali žrtvenik, do iznad koljena, na kojemu su uklesana slova LAT. Desna i veoma oštećena ruka je usmjerena prema žrtveniku, a lijeva, otučena od lakta naniže, prema nekoj površini desno od žrtvenika. Lijvo od žrtvenika neki objekt pravokutnog oblika, na čijoj su prednjoj strani urezana slova LM, jedno ispod drugoga.

l(ibens)

Lat(rae)

m(erito)

Dimenzije: visina 0,310 m, širina 0,170 m

Arheološki muzej u Zadru

Lit.: Bull. dalm. 22/1899, str. 170; Jahreshefte ÖAI 3/1900 Bbl. col 214, fig 39; CIL III 15042

Tabla II

6. Ulomak ploče nađene na Gradini u Nadinu.

[*A*]pli *f(ilius) ili filia)*

... [*Lat*]rae

[*v(otum) s(olvit) l(ibens)*] *m(erito)*

Dimenzije: visina 0,200 m, širina 0,130 m, debljina 0,080 m

Arheološki muzej u Zadru

Lit.: Jahreshefte ÖAI Bbl. col 215; CIL III 15043

Corinium

7. Ulomak ploče od bijelog vapnenca s izbočenom profilacijom gornjeg ruba. Dio svetišta (friz?).

Latra[e]

Q(uintus) Calpurnius Sex(ti) f(ilius) Ser(gia) F(ronto)...

l(ibens) m(erito)

Dimenzije: dužina 1,600 m, širina 0,540 m, debljina 0,200 m

Arheološki muzej u Zadru

Lit.: Bull. dalm. 8/1886, str. 97; CIL III 9970

Tabla II

8. Ploča nađena u Karinu i uzidana u zapadni unutrašnji zid klaustara franjevačkog samostana u Donjem Karinu

... *ius C(ai) f(ilius) Se(r)gia)*

[*templum Latra[e]...*

Lit.: Bull. dalm. 12/1889, str. 177, CIL III 9971

Nedinum ili Asseria

9. Ulomak ploče od bijelog vapnenca

Latrae A[ug(ustae)]

libentes Ge[llii]

sub Clod(io) Gem[ino]

aedile [fecerunt?]

U inventarnu knjigu Arheološkog muzeja u Zadru spomenik je uveden pod brojem 149 (915). U inventaru se nalazi u skupini kamenih spomenika koji su bili nabavljeni u Aseriji, pa je moguće i on iste, tj. aserijatske provenijencije. U smislu te provenijencije govori i gentilicij *Clodius*, koji je zabilježen u Aseriji, a inače nije potvrđen u drugim gradovima u Liburniji. Međutim, potvrde gentilnog imena *Gellius* (*Jader*, *Nedinum*, *Clambetae*) sugeriraju u izvjesnoj mjeri da natpis potječe iz Nedinuma.

Peti redak je djelomično izrađiran, odnosno namjerno je isklesana riječ koja se tu nalazila (*fecerunt?*).

Dimenzije slona: I brazda 0,050 m, II brazda 0,032, III i IV brazda 0,027 m
Dimenzije: širina 0,490 m, visina 0,290 m, debljina 0,200 m
Arheološki muzej u Zadru br. n. inv. 14
Neobjavljen
Tabla III

Asseria

10. Žrtvenik od bijelog vapnenca čiji su prednji gornji uglovi otučeni. Nađen uz zapadni zid Aserije.

[*L(ucius) Do*]m[*itiu[s]*]

[*R*]ufus

[*L*]atrae

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Dimenzije: visina 0,410 m, širina 0,290 m

Arheološki muzej u Zadru

Lit.: CIL III 15018

Tabla III

Roški slap

11. Zavjetni žrtvenik koji je svojevremeno bio nađen u sekundarnoj upotrebi uzidan u mlin.

C(aius) Turranius

C(ai) f(ilius) Severus

evoc(atus) Aug(usti)

[*L*]atrae *aram*

p(osuit)

Izgubljen?

Lit.: Bull. dalm. 8/1885 str. 97, CIL III 2816.

Salona

12. Ulomak zavjetnog žrtvenika ili ploče koja je bila uzidana u edikulu. Mjesto nalaza nije poznato.

Lat[rae]

Severae

Turrania [Va]

lentina paren[ti]

Arheološki muzej u Splitu

Lit.: Bull. dalm. 10/1887, str. 154, CIL III 9342.

RESUME

LATRA — DEA NEDITARUM

Le culte de la déesse liburnienne Latra est affirmé seulement par les monuments provenant de l'époque romaine. Les autels des sacrifices votifs le plus souvent et aussi les plaques à inscription (*tabulae*) qui ont été scellées dans les murs des sanctuaires de Latra, sont disposés surtout dans la partie centrale de Liburnie, entre les rivières Zrmanja et Krka: *Nedinum* (nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6 et peut-être 9), *Corinium* (nr. 7, 8), *Asseria* (nr. 10 et peut-être nr. 9) et sur Roški slap (nr. 11). Le monument nr. 12 est le seul témoignage de l'élargissement du culte de cette déesse hors de la Liburnie, à Salona.

Sur la base des particularités épigraphiques, celles de forme et de position de ces monuments et des inscriptions, on peut conclure qu'on a vénéré intensivement Latra dans la période du début du Ier jusqu'à la moitié du IIème siècle, que ses croyants ont été exclusivement les Liburniens de différentes catégories sociales et que déjà dans les premières décennies du IIème siècle les croyants de Latra deviennent les immigrants et leurs familles. Latra est vénéré par les hommes,

les femmes et les familles. Ce fait dans le contexte des données qui démontrent le rapport particulier entre les porteurs du nom *Turranus* (*Nedinum*, *Scardona*, *Salona*) et le culte de Latra définit Latra comme une divinité de fertilité (Déesse Mère), qui a été la protectrice des familles et des autres communautés sanguines et des individus avec les composantes chthoniques bien exprimées dans leur nature.

Analysant les monuments du culte de Latra à l'antiquité, on peut pressentir aussi les phases du développement de la nature de divinité et de son culte dans les périodes préhistoriques et protohistoriques, ainsi qu'il est possible reconstruire à grands traits le développement de cette idée religieuse depuis le néolithique récent jusqu'à l'antiquité récente.

La base de la nature de cette divinité, ayant le nom *Latra* dans les périodes antiques et protohistoriques, est devenue du culte néolithique de fertilité qu'on a pu trouver dans les communautés néolithiques sur la région entre les rivières Zrmanja et Krka où les conditions naturelles ont rendu possible le développement de l'agriculture.

Ière phase: au cours du développement de la société néolithique récente et de l'âge de bronze le culte néolithique de fertilité a été affirmé comme culte d'une grande parenté dans la région de Nedinum plus tard. Le lieu sacré du culte s'est trouvé sur la propriété familiale dans la région du village Skabrnje aux environs ou sur la place de l'église du St. Luka environ 5 km éloignée de la Gradina à Nadin. Dans le processus de l'ethnogenèse des Liburniens et parallèlement avec le développement des communautés sanguines plus grandes (lignée, tribu) le culte a réuni les idées religieuses semblables de plusieurs tribus.

IIème phase: les tribus qui ont vénéré Latra ont eu le rôle important dans la formation de la communauté territoriale (*civitas Neditarum*, *Neditae*). Parallèlement avec la transformation du système sanguin au territorial de l'organisation sociale s'est enrichi la nature du culte et sa position sociale a changé d'un culte tribale Latra est devenu la divinité suprême de la commune territoriale *Nedinum*. Dans sa nature ont été incorporés tout d'abord les cultes des autres tribus de la région de Nedinum, et ensuite dans le contexte des circonstances plus favorables socio-économiques et politiques liées au développement de Nedinum comme l'une des *civitates* liburniennes la plus grande et la plus puissante, le culte a commencé s'élargir aussi sur les territoires des communautés voisines (*Asseria*, *Corinium*) et plus loin vers les limites orientales et méridionales de la Liburnie, repoussant et absorbant les cultes locaux et par la nature semblables. La nature de Latra démontre une certaine interprétation cosmogonique concernant la formation du monde et de la vie. Latra est la déesse-mère et dans son sein commence la vie. On pose, pourtant, la question si les qualités de cette divinité chthonique de sa nature, ont été et dans quelle mesure et dans quelle forme développées et formées au sens de l'eshatologie primitive? En Liburnie méridionale et orientale, le culte de Latra n'a jamais pu s'enraciner profondément et retenir continuellement la position sociale analogu à celle qu'il a eu en Liburnie centrale. Le motif possible en est l'élargissement du culte de Sylvanus dont le développement en Liburnie a été incité par l'existence des conditions naturelles plus favorables pour l'élevage et par conséquent par le développement du rapport spécifique envers certains phénomènes naturels, ainsi que par certaines influences concrètes de nature culturelle venant de la région voisine delmate. Vers l'occident et vers le nord-ouest l'élargissement du culte de Latra a été rendu impossible par l'existence et le développement d'une idée religieuse semblable (*Anzotica*) dans la région d'une *civitas*, du point de vue économique et politique puissante, dont le centre a été à Aenona.

IIIème phase: embrasse les derniers siècles de l'ère ancienne. Les cultes de Anzotica et Sylvanus dans les régions frontières occidentales et orientales de la Liburnie entre les rivières Zrmanja et Krka, dans les conditions de la continuation du particularisme politique des *civitates* liburniennes ne délimitent pas seulement l'élargissement continu, mais aussi l'intensité de l'estime de Latra hors de la Liburnie centrale. A ce temps-là on estime Latra surtout à Nedinum et Corinium, ensuite à Asseria et probablement dans quelques municipiums plus petits en Liburnie centrale et orientale (*Clambetae*, *Alveria*, *Hadra*). Latra est avant tout *dea Neditarum*. Un tel état de développement du culte trouve et, en certaine mesure et pour un certain temps, conserve l'occupation romaine de Liburnie.

IVème phase embrasse la période du début du pouvoir romain jusqu'aux premières décennies du IIème siècle. Il n'y a pas de traces de changements plus profonds et essentiels dans la nature et le culte de Latra. Elle est estimée seulement par les Liburniens de tous les groupes sociaux, commençant par les esclaves et les libérés jusqu'aux membres de l'aristocratie municipale. Aussi dans les autres municipes liburniens-romains le culte a gardé les mêmes caractéristiques de nature et d'état. Les changements que l'Antiquité a introduits dans le culte se rapportent exclusivement à l'acceptation des formes contemporaines (romaines) de l'autel des sacrifices, et peut-être encore quelques autres éléments du culte, des sanctuaires et des temples parmi lesquels il y en a construits sur les anciens lieux du culte.

Vème phase: dure du IIème au IVème siècle. Au début de cette période les immigrants commencent à estimer Latra, acceptant sa nature et les fonctions de protectrice. Latra obtient l'apposition *Augusta* (*Latra Augusta*) ce qui a été la portée extrême de romanisation de la divinité liburnienne, de l'importance plutôt formelle qu'essentielle. L'absence de symbiose avec une déesse romaine parle aussi en faveur de ce fait. Par rapport aux mouvements spirituels contemporains il est possible que les valeurs chthoniques de la nature de cette divinité ont devenu plus expressives. Le culte s'éteint dans la première moitié du IVème siècle.

T. I

Nedinum (1)

Nedinum (5)
Corinium (7)

T. III

Asseria ili Nedinum (9)
Asseria (10)